

Het Bisschoppelijke Woord over de verhouding tot het Jodendom, deel 2

In de vorige Kroniek zagen we hoe in januari-april 1995 een ontwerp voor een Bisschoppelijke Verklaring over het Jodendom tot stand kwam, op initiatief van de pas opgestarte Bisschoppelijke Commissie Jodendom en terzijde gestaan door de KRI. Ditmaal belichten we ontstaansgeschiedenis van de tekst van april tot oktober.

APRIL: VERRE ECHO VAN BISSCHOP DE JONG

Op dinsdag 4 april kwam de ontwerp tekst ter sprake in de Bisschoppenkonferentie (verder: BK) in Amersfoort, in het bijzijn van de voorzitter KRI, HJ van Ogtrop, en de studie-secretaris KRI/BCJ. Het debat dat zich eerder tussen BBK en KRI had afgespeeld, werd voortgezet: was het tekortschieten tijdens de oorlog een gevolg van individuele moraliteit, of ook van institutionele vooroordelen? Was het stuk historisch wel evenwichtig; kon je zo spreken over de relatie tussen anti-judaïsme en de Sjoa? Moest in plaats van christendom niet van christenen worden gesproken (!)?

Asia News.it

Nostra Aetate was een geen einddocument, maar een begin. De tekst vergde naderhand nog veel discussie, ook in Nederland.

Aantekeningen van mijn hand laten zien dat hier bovendien theologische visies op elkaar botsten. Ging het tekstvoorstel niet teveel voorbij aan de noodzaak van christelijke zending? Was ze niet teveel bepaald door een leer van twee wegen tot het heil? Werd door het Joodse van het Nieuwe Testament te benadrukken niet afbreuk gedaan aan het christelijke karakter ervan? Was reserve ten aanzien van Jodendom altijd gelijk aan anti-judaïsme? Was het Jodendom van nu het Jodendom ten tijde van Jezus? De evenwichtigheid van *Nostra Aetate* 4 werd node gemist. Enzovoort. Deze kritieken verraadden deels precociliaire theologie, maar hingen ook samen met de ambiguïteit van *Nostra Aetate* 4 zelf. Hoewel dit document de blijvende waarde van het Jodendom na Christus onderstreept, rept het ook van de noodzaak van het Kruis en van de Kerk als het nieuwe Verbond. Het debat legde - wellicht voor het eerst in dit gremium - verschillen in interpretatie en doorwerking van *Nostra Aetate* bloot. Dat de ontwerp tekst uiteindelijk werd afgewezen, kwam door een onverwachte factor: de persoonlijke betrokken-

heid van bisschop Möller van Groningen, tijdens de oorlog assistent van aartsbisschop Jan de Jong en getuige van diens publieke protest tegen de Jodenvervolgingen in 1942. Möller voelde zich duidelijk geraakt door de kritische toon van de tekst. Ik herinner me de intense sfeer van het debat en het moment waarop ik bisschop Van Luyn monsterde, en wist dat het einde oefening was. De vergadering gaf opdracht aan de bisschoppen Möller en De Kok in samenwerking met mij en collega Schumacher van het SRKK een nieuwe tekst te schrijven. Die zou meer dan voorheen op *Nostra Aetate* moeten worden gebaseerd en in de juni vergadering ter sprake komen.

Deze vergadering maakte duidelijk, zo analyseerden wij achteraf, dat de kwestie niet alleen verschillen blootlegde in theologische, ecclesiologische of historische visies, maar ook raakte aan existentiële en psychologische dimensies. Er moest blijkbaar iets worden verwerkt.

APRIL-MEI: BISSCHOP MÖLLER'S TEKSTVOORSTEL

Het initiatief was nu uit handen genomen van de KRI en de BCJ. Welke toonzetting zou dit opleveren voor een nieuwe tekst, zeker als die op korte termijn moest worden opgesteld? Ik stelde voor de publicatie uit te stellen tot de dertigste verjaardag van *Nostra Aetate*, op 28 oktober 1995. Dat zou tijd verschaffen voor een rijpere tekst en ook voor verwerking en besluitvorming. Dit voorstel werd aan de Permanente Raad voorgelegd in een notitie van 3 mei.

Op dat moment lag al een nieuw ontwerp op tafel, van de hand van Möller. Zijn ontwerp refereerde aan het lot van de Joden, noemde het verzet van De Jong, en stelde vervolgens: *Velen vragen zich nu af of men niet meer had moeten doen om dat te voorkomen ondanks de onmacht die men voelde ten opzichte van het geweld van de bezetter en ondanks het feit dat men toen zich niet bewust was van de volle omvang van de verschrikkingen van de Shoa*. Interessant was de zinsnede: *Hiermee betreurt de Kerk ook de fouten die op dit gebied in de geschiedenis door kerkelijke instanties zijn gemaakt*. Het was duidelijk tot welke school Möller behoorde. Dat bleek ook uit deze passage: *De Kerk erkent en respecteert de zelfstandigheid en de blijvende betekenis van het jodendom en wil zich meer ervan bewust maken wat het wil zeggen dat ze uit Israel stamt en met haar erfgoed in geloof, moraal en liturgie verbonden blijft*. Hiermee was de pas afgesneden voor substitutiethologie, zoals die ook in de Bisschoppenkonferentie van april nog had geklonk en. De zin doorbrak bovendien een ambivalentie in *Nostra Aetate*. De tekst eindigde met het citaat uit de olijfbomgelijkenis (Rom 11:17-18): *'Is de wortel van de boom heilig, dan ook de takken. Als nu sommige van die takken zijn weggebroken en gij wilde loot daartussen bent geënt en deel hebt*

gekregen van het sap van de olijf, verheft u dan niet boven de takken. Wilt ge snoeven, bedenk dan dat de wortel u draagt en niet u de wortel'. Exegetisch is het niet helemaal helder wat Paulus bedoelt met wortel: de aartsvaderen, het Verbond, Israël als collectief? Maar het citaat bracht wel een Bijbelse verankering voor de theologie van dialoog met het Jodendom en ze sloot in haar keuze voor de Romeinenbrief aan bij *Nostra Aetate*.

Niettemin was het geheel nog te apologetisch en te afstandelijk. Voordat de positieve betekenis van het Jodendom voor het voetlicht kon worden gebracht moest eerst het pijnlijke en ideologisch diepgewortelde anti-judaïsme in ruimhartiger bewoordingen en explicieter worden onderkend. Dat was van belang zowel voor katholieken zelf, die immers vaak amper besef hadden van die geschiedenis, als ook voor Joden, die deze erkenning node misten.

Mijn oordeel dat 'opzet en inhoud grondig anders zouden moeten zijn' verscheen in voornoemde notitie van 3 mei. De Raad nam op 10 mei dit oordeel de facto over toen ze stelde dat 'de nu voorliggende tekst wel erg kort is'. Van Luyn stelde nu voor in samenspraak met de BCJ en op basis van dit ontwerp een nieuwe tekst voor te bereiden. De Raad voegde hier aan toe de tekst rond 28 oktober te laten verschijnen. Het initiatief was terug bij KRI en BCJ.

JUNI-OKTOBER: OPBOUW EINDVERSIË

In juni verscheen een nieuwe opzet, met elementen van Möller's tekst maar uitgebreid met voorbeelden van verbondenheid met het Jodendom in de liturgie, als ook een paragraaf over de 'catechese van verguizing'. Het geheel leed aan een zekere drang naar volledigheid. De geredigeerde tekst legde ik niettemin voor aan de BCJ van 4 juli. De koppeling van anti-judaïsme met de Sjoa was nu als volgt verwoord: 'Dat wat de Joodse historicus Jules Isaac typeerde als 'catechese van de verguizing' was weliswaar niet altijd zo bedoeld en kende veelal geen systematische opzet, maar had in veel gevallen toch rampzalige uitwerkingen op het bewustzijn en op het handelen van christenen jegens joden.' Om de reactie beter te kunnen inschatten waren vooraf twee Joodse referenten geconsulteerd, op persoonlijke titel en vertrouwelijke basis. Voor hen was vooral van belang dat er concreet beleid werd geformuleerd.

De BCJ was echter uitermate kritisch en besloot dat haar leden Bart-Jan Koet en Hein-Jan van Ogtrop de tekst grondig zouden bewerken. Dat leverde op 10 juli een compactere tekst op onder de nieuwe titel 'Verklaring over de sjoa en antisemitisme'. Het citaat uit de Romeinenbrief was verdwenen, men verwees naar de Duitse en Poolse bisschoppenverklaringen vanwege hun ruiterlijke erkenning van het kerkelijk anti-judaïsme (hetgeen onjuist was), en de kernzin luidde: 'De Nederlandse bisschoppen willen, met andere Europese bisschoppen, niet verhullen dat er fouten gemaakt zijn ten opzichte van het Jodendom in de geschiedenis door kerkelijke instanties. Een traditie van theologisch en kerkelijk anti-judaïsme is een belangrijk element in de weg naar de Sjoa geweest. Deze traditie heeft er toe geleid dat er ook in Nederland teveel onverschilligheid of zelfs haat tegen het Jodendom leefde die zelfs nog merkbaar was bij de ontvangst van de overlevenden na de oorlog. De bisschoppen betreuren dat en roepen net als de duitse (sic!) bisschoppen op tot bekering.' Tegen de catechese van verguizing werd de 'zelfstandigheid en blijvende betekenis van het Jodendom' gerespecteerd, de eerdere zinsnede uit Möller's tekst. Tenslotte werden KRI, Ojec, en de BCJ genoemd, als ook de positie van Jodendom in katholieke ambtsopleidingen, een nieuw en concreet

beleidselement. De slotzin luidde: *Wij vragen het Joodse volk dit woord van vernieuwing en ommekeer te horen.*

De BCJ voegde hier in juli onder meer de staat Israël in en drong aan op concrete beleidsmaatregelen. Van belang was dat behalve de drie betrokken bisschoppen en het BCJ lid Pieter Rookmaaker nu ook secretaris-generaal Harry Verhoeven de tekst commentarieerde. Hij suggereerde de zinsnede die al sterk zou lijken op de uiteindelijke formulering: *Een bepaalde vorm van theologisch en kerkelijk anti-judaïsme is een belangrijk element geweest op de weg die uiteindelijk, zij het ongewild, geleid heeft tot de shoa. Mede daardoor heerste er ook in ons land te veel onverschilligheid en zelfs hier en daar haat tegenover het Jodendom.*

Bisschop J.B.W.M. Möller

Bisdom Groningen-Leeuwarden

De slotzin verdween echter, waarmee de tekst minder als schuldbelijdenis overkwam. In de nu volgende redactie trok de secretaris-generaal het initiatief naar zich toe, in samenspraak met perschef Joep Mourits. Laatstgenoemde had gewezen op het probleem van stijl en samenhang, een gevolg van het feit dat zoveel handen aan de tekst hadden gewerkt. In deze fase zou de toonzetting echter afstand nemen van de persoonlijke stijl die de versie van de BCJ kenmerkte. Zo kon dan op 22 augustus een tekst worden voorgelegd aan de BK. De kernpassage was nu als volgt verwoord: *De Nederlandse bisschoppen erkennen, met andere Europese bisschoppen, dat ook kerkelijke instanties in de loop van de geschiedenis fouten hebben gemaakt ten opzichte van het jodendom. Een traditie van theologisch en kerkelijk anti-judaïsme heeft bijgedragen aan het ontstaan van een klimaat waarin uiteindelijk de Sjoa kon plaatsvinden.*

Deze formulering was historisch vaag, maar kerkpolitiek briljant. Ze stelde dat er een relatie is tussen kerkelijke leer en de nazistische Jodenvervolgingen zonder die nader te kwalificeren. Hiermee konden de bisschoppen akkoord gaan en deze zin zou de kern uitmaken van de verklaring.

Verder werd in deze fase Rom. 11:16-18 weer ingevoegd, uit de versie van Möller, werd een aantal initiatieven genoemd en het einde aangepast. In de bisschoppenvergadering van 4 september klonk nog kritiek op de tekst, maar de beslissende hobbel bleek te zijn genomen. Toch werd er ook na deze vergadering gesleuteld aan de tekst, die nu de titel droeg *Woord bij 30 jaar Nostra Aetate. Een tijd van omkeer en vernieuwing*. Een vanuit de BK geopperde toevoeging meldde nu dat de *ontmoeting met het jodendom en de kennis van de joodse traditie helpen een beter inzicht te verkrijgen in zijn persoon en betekenis is onze diepste overtuiging*. Deze versie was de uitkomst van een debat dat ik intern voerde over een formulering die de indruk had kunnen wekken dat de dialoog Joden kennis laat nemen van Christus, een diep gekoesterde overtuiging van enkele bisschoppen. Wederom bleek dat de definitie van dialoog en de verwachtingen rond het doel van de bisschoppelijke verklaring sterk uiteenliepen.

De tekst ging begin oktober naar de BCJ, die adviseerde een nu weggefallen zinsnede uit Möller's voorstel weer op te nemen: *Tegenover deze zogeheten 'catechese van de ver-guizing' stellen wij met nadruk dat de Kerk de eigenstandigheid en de blijvende betekenis van het jodendom respecteert*. Het advies werd niet opgevolgd, blijkbaar was deze expliciete, theologische erkenning een stap te veel. De permanente raad had namelijk al eerder van de BK volmacht gekregen om de tekst af te ronden. Deze manoeuvre liet bovendien zien dat de BCJ haar grip op het document kwijt was. De tekst onderging nu een stilistische bewerking. In deze fase vond ook invoeging plaats van de parafrase op de Romeinenbrief: 'Joden en christenen leven uit een en dezelfde wortel.' Deze parafrase werd de titel van het 'Woord', dat op 19 oktober 1995, in haar zesde redactie, verscheen: *Woord van de Nederlandse bisschoppen aan hun gelovigen in het 50e bevrijdingsjaar, 30 jaar na Nostra Aetate. Levend uit één en en dezelfde wortel; onze relatie tot het jodendom*. Het uitkomen van de verklaring was diezelfde avond een prominent item in het 8 uur journaal.

ANALYSE

Uiteindelijk stemde iedereen in met een tekst waar niemand echt gelukkig mee was. De verklaring was voor velen te steriel van toon en wist het hart niet echt te raken; de KRI reageerde aanvankelijk zelfs teleurgesteld. Toch zou blijken dat de zinsnede over de bijdrage van kerkelijke tradities aan de Sjoa internationaal gezien een unicum was. Het was dan ook vooral de erkenning van kerkelijk falen jegens de Joden, die in persreacties scherp zou worden uitgelicht. Geen andere bisschoppenconferentie had dit zo uitdrukkelijk verwoord, al kwamen de Fransen in hun befaamde bisschoppelijke verklaring uit 1973 dicht bij een soortgelijke erkenning van kerkelijk falen. Deze erkenning verwees bovendien apologetische denkschema's die de kerk voorstellen als slachtoffer van het naziregime en gevrijwaard van iedere aansprakelijkheid, naar de prullenbak. Toen in 1998 het Vaticaan met een veel minder vergaande verklaring kwam bewees de politieke formulering van het Woord eens te meer haar waarde. Maar die andere ambivalentie van *Nostra Aetate*, de theologische status van het Jodendom na Christus, bleek op het laatst een te lastige horde om te nemen.

Een krachtige en aansprekende tekst was wellicht ook teveel gevraagd in 1995. Daarvoor liepen de verwachtingen

van betrokken partijen teveel uiteen. Bovendien bleef lang onduidelijk wie de primaire adressanten van de verklaring waren: Joden, katholieken, allen? Dat genereerde onzekerheid over het genre van het stuk. Moest het een historisch betoog zijn, een schuldbelijdenis, een theologisch leerstuk? Een schuldbelijdenis werd destijds door enkele betrokkenen in de BK en de KRI als te goedkoop ('excuscultuur') of onnodig afgewezen. Voor anderen stond echter vast dat een erkenning de voorfase zou zijn van een reflectie op ideologische wortels van het anti-judaïsme. Verder compliceerde de tweevoudige aanleiding, 50 jaar bevrijding en 30 jaar *Nostra Aetate*, het proces. Dat bleek zeker toen de persoonlijke betrokkenheid van enkele bisschoppen bij het oorlogsverleden aan het licht kwam.

De complexe wording van de tekst kende wel het voordeel dat in relatief kort bestek de bisschoppen en haar adviseerende organen een intensief debat doormaakten over de betekenis van *Nostra Aetate* en de impact van de Sjoa.

Een saillant detail was dat het debat over Pius XII kon worden gemedend. Debatten over de rol van de Kerk in de Sjoa de jaren '80 en '90 liepen doorgaans vast in de discussie over de rol van deze 'oorlogspaus'. Hij kwam in 1995 eveneens ter sprake, maar stond niet centraal. Dat het lukte deze klif behoedzaam te omzeilen droeg zeker bij tot het slagen van het proces.

Bisschop
A.H. van Luyn s.d.b.

Misschien was het uiteindelijk vooral paus Johannes Paulus II die, dankzij zijn persoonlijke getinte theologie van het Jodendom, twijfelende bisschoppen over de streep trok. Maar zeker is dat het Woord van 1995 op haar beurt het pad effende voor verdere stappen. Bisschop Van Luyn maakte al tijdens het wordingsproces duidelijk dat met deze verklaring het laatste woord niet gezegd was. Hij schatte in dat het niet alleen noodzakelijk, maar nu ook kerkpolitiek gezien mogelijk was, aanvullende bisschoppelijke woorden te schrijven. Die verschenen in 1999 en 2005 en kenden een relatief korte en soepele wordingsgeschiedenis, met wederom de BCJ als motor. Blijkbaar waren in 1995 enkele psychologische en kerkpolitieke barrières doorbroken.

ERIC OTTENHEIJM

Een uitgebreidere versie van deze bijdrage, met bronvermeldingen, verschijnt op de website van de KRI.